

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүреділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Бисенғали**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VI том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 299 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Респуб-
ликасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» топқауымен ашылған. Алтыншы
томға абайтану саласында тәуелсіздік тұсында жарық көрген таңдамалы еңбектер арнайы топтастырылған.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен
білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

Том елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың
дамуына қызмет етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы
аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

АБАЙ – ТҰТАС БІР ӘЛЕМ
(Абай Құнанбайұлының туғанына 150 жыл)

Әдебиет пен өнердің әрбір ірі өкілінің өзі – тұтас бір дүние – әлем деуге лайықты үлкен құбылыс. Ал әрбір ірі суреткердің шығармашылық мұрасы адамзат баласының өткені туралы өкінішіне, алдағысы туралы үмітіне толы боп келетіні белгілі. Абай және оның шығармашылық мұрасы жайлы да осыны айту орынды. Қазақтың ұлы Абай Құнанбайұлының өзін де, оның әдеби мұрасын да арғы-бергі дәуірдің баршасының, оның ішінде бүгінгі кезеңнің де көкейкесті мәселелері тұғыр-тұрғысы аясында ғана дұрыс тануға, жете ұғуға болады. Ақынның, адам мен оның заманының немесе бір дәуір шындығы мен сол дәуір адамының ғана сыры емес, тұтас тарих шындығы, халық танымының көп ғасырлық тағдыр-талайы көрініс тапқан ұлы ақынның қаламынан туған шығармалардың ғасырдан ғасырға асқан сайын жарқырай түсіп, ел-жұрттың да, қоғамның да жан дүниесін өзінің ізгілік, гуманистік мазмұнымен байытып отырғаны оның тамыр тартқан тереңдігіне байланысты. Абайдың әдеби мұрасы бүгінгі күні де біздің әрқайсымыздың ойымыз бен кемелденуіміздің қайнар көзі болып табылады. Абайдың Абайлығының, оның әдеби мұрасының кейінгі ұрпақ үшін өлшеусіз зор бағалануының мәнісі осында жатыр.

Ақын қандай өмір құбылыстары туралы жазса да сөздің ажары мен мазмұн-мәніне бірдей жауапкершілікпен қарайды. Сондықтан да оның өлеңдерінен терең мағына, философиялық биік ой тапқысы келген кісі де, сұлу сурет көріп, әдемі әуез естігісі келген кісі де өз іздегендерін қапысыз табады.

Ұлы ақынның шығармашылық өнерінің басты құндылығы – оның шыншылдығында. Абай – заманының әлеуметтік болмысын анық көріп, бақылап қана қоймай, оны үлкен парасатпен терең де жан-жақты таныған данышпан ақын. Ол өз шығармаларында қазақ өмірінің күнгейі мен көлеңкелі шындықтарын толық әрі шебер бейнелеумен бірге олардың түпкі мәнін де ашып береді,

жақсы мен жаман, адал мен арам арасын ажыратып, саралап көрсетумен бірге олардың шығу тегін, бастау көзін де анық аңғартады. «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, адам болам десеніз», – деп өз замандастарына, оларға қоса сіздер мен бізге де абыздық, көрегендік ұлы сөзін айтқан.

Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шапшақ...

Абай заманының адамдарының осы бес дұшпаны бүгінгі заман адамдары үшін де дұшпан болып қалып отыр. Ал ақын асыл іс ретінде бағалаған:

Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым...–

міне, осы бесеуінен асқан асыл қасиетті бүгінгі күні де табу қиын. Бүгінгі жастарды, жалпы қазіргі қоғамды өсіретін де, өркендететін де осы бес асыл десек, онда қателеспеген болар едік. Мұндай ой айту, қай заман үшін де басты, маңызды тұжырым болып қала беретін баянды пікір түйю – нағыз ұлы ақынның әрі ойшыл дананың ғана қолынан келетін ірі іс.

Менің ойымша, Абай – әлем әдебиетінде сирек кездесетін, жаны да, көңілі де өте күрделі әрі қайшылықты суреткерлердің бірі. Ақын заманының қайшылықтары, қилы шындықтары оның азаматтық өмірінде де, ақындық өнерінде де терең ізін қалдырған.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да ...

немесе

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау:
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырм-ау?!

не болмаса,

Жүрегім менің – қырық жамау,
Қиянатшыл дүниеден... –

деу қайшылықты өмір шындықтарын ақын санасындағы, оның ақындық танымындағы нақты сәулеленуі екендігінде сөз жоқ. Сонымен бірге бұл секілді өлең жолдары ел аңғармағанды аңғарып, ел танымағанды таныған, қиял аспаған биіктен ақылмен асқан, «елден етекбасты көп көрген» адамның жанындағы жаралы күйден де терең хабар береді.

Абай бүгінгі ұрпақ үшін де өзінің осындай жүрегі жара, көңілі нала қалпында да аса аяулы, құрметті.

Абай өлеңдерінде, поэмалары мен қара сөздерінде адам бойындағы асыл қасиеттерді, оларды қалыптастырып, дамытудағы білім мен ғылымның маңызын өте жоғары бағалайды.

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті,
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, –

деп биік адамгершілікті болу үшін адам бойында қандай да асыл қасиеттер болуы шарт екендігін көрсетеді. Осы үш асыл қасиетті бірдей тең ұстағанда ғана адамның мінсіз, келісті болмыс деңгейіне көтерілетіндігін аңғартады. Мұндағы «ыстық қайрат», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек» секілді қасиеттер ақынның адам мен заман, адамгершілік туралы ойлар мен толғаныстарының өзегін түзетін күрделі ұғым, қағидалар жүйесіне негіз болады. Ақын өлең сөздеріндегі ойларын тарата, дамыта отырып, «Он жетінші сөзінде» Ақыл, Қайрат, Жүректі өнер таласына түсіреді де, ғылымға мынаны айтқызады:

«Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаңдар, мен жүректі жақтадым».

«Он сегізінші сөзінде» адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ екендігін жазады.

Ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің басын ғылым алдында біріктіру арқылы ақын бұл үшеуіне келіп қонатын және бұл үшеуінен

шығып тарайтын ізгілік істердің бәрі ғылым мен білімге тәуелді, ғылым мен білімсіз бұл үшеуі кісіні кісілік жолында ұстап тұра алмайды деген ой тастайды. Мұның өзі Абайдың адамгершілік, ізгілік туралы ойларының, бір жағынан, ерте замандардағы Шығыс ойшылдарының философиялық, этикалық қағидаларымен үндесіп жатқанын аңғартса, екінші жағынан біздің бүгінгі рухани сұраныстарымызбен де толық сәйкес екендігін көрсетеді.

Дүниеге бұдан 150 жыл бұрын келгеніне қарамастан, Абай өзінің ақындық өнерімен де, ұстанған мұрат-тілегінің, қалдырған ақыл-өсиетінің асылдығымен де, сондай-ақ жанын ауыртып, жүрегін сыздатқан қайғы-мұңымен де біздің бүгінгі күнімізге өзі тұстас басқа ақындардың қай-қайсысынан да жақын.

Абайды бүгінгі күнге, бүгінгі күннің жастарына жақындастыруда, абайтану ғылымында үлкен іс атқарылғаны, атқарылып жатқаны рас. Сол істердің басы осы жерде, Қазақ университетінде басталып, осы жерде кең тынысты үлкен ғылыми және оқу-тәрбие арнасына айналғаны да анық. Заманының теңдессіз алып суреткері Мұхтар Әуезов алғаш рет абайтану ғылымын оқу пәні ретінде Қазақ университетінде, оның бүгінде ұлы жазушының өз атымен аталып отырған аудиториясында оқыған еді. М. Әуезов бастаған сол оқу бұл аудиторияда содан бері бір де бір үзілген емес, үзілмейді де. Х.Ж. Сүйіншәлиев, З. Қабдолов, З.А. Ахметов секілді әлем таныған абайтанушы ғалым-ұстаздар М. Әуезов бастаған ұлы істі сол Әуезов белгілеген биіктен төмендетпей, ілгері жалғастырып келе жатқаны – Қазақ университеті үшін де, абайтану ғылымы үшін де зор абырой.

Елімізде 1995 жыл бойында абайтану саласында жүргізілген ғылыми, мәдени және әдеби-көркем жұмыстар абайтану ғылымын жаңа деңгейге көтерді. Ғылымның әр саласында абайтанудың жаңа проблемалары қойылды. Біздің ендігі басты міндеттеріміздің бірі – сол мәселелерді жоғары ғылыми деңгейде шешуге атсалысу. Университет ғалымдары Абайды тану ісінде, абайтану ғылымында алдағы уақыттарда да ел сүйінгендей ірі табыстарға жете береріне сеніміміз мол.

ТҮСІНІКТЕР

1. Тасмағамбетов И.Н. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы. Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Абайдың 150 жылдығына арнап өткізген мерекелік сессиясының ашылуындағы сөз. 1995 жыл 8 тамыз // Баспасөз бетінде жарияланған: Абай туралы сөз. – Алматы, 1996. – 25-29-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы 2 қарашада сөйлеген сөзі // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1993. – қараша; Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 6-11-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе? // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 қараша; Жолдасбеков М. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4-том. Асылдарым. Эсселер. Ойлар. Тебіреністер. – Астана: Күлтегін, 2012. – 55-74-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абдрахманов С. Төлума мен телума (зерттеу). – Астана: Елорда, 2007. – 171-202-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем. Баспасөз бетінде жарияланған: Нәрібаев К. Тұлғаларға тағзым. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2012. – 50-52-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па? Баспасөз бетінде жарияланған: Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 12-том. – 289-296-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында. Баспасөз бетінде жарияланған: Ысқақбай М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – V том. – 285-307-беттер (мақаланың «Шеберлік асуында» деп аталатын екінші бөлімі берілді); Абай институтының вебсайты.
8. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жарықбаев Қ. Абай – қазақ халқының ұлы ағартушысы. – Абай институтының вебсайты.
9. Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 99-111-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2005. – 99-112-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2005. – 65-71-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Көбесов А. Өл-Фараби мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Көбесов А. Өл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.; Абай институтының вебсайты.
13. Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2000. – 340-360-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс. Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 наурыз; Абай институтының вебсайты.
15. Досжан Д. Ақылдың қыры. Баспасөз бетінде жарияланған: Досжан Дүкенбай. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы: Мектеп, 1968 (кітаптың осы тақырыппен аталған бөлімі берілді). Абай институтының вебсайты.
17. Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2010. – № 1. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 73-75-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2005. – №1. – 42-47-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тасмағамбетов И. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы.....	3
Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға.....	9
Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе?	14
Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы	36
Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем	64
Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па?	68
Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында	75
Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы	100
Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым	111
Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы	121
Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы	135
Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай	142
Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі	179
Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс	218
Досжан Д. Ақылдың қыры.....	229
Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы	246
Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы	268
Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі.....	280
Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер	286
Түсініктер	296

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9135

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1511.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.